

TAPU TAHRİR DEFTERLERİNİN TARİHSEL DEMOGRAFİ İÇİN ÖNEMİ HAKKINDA BAZI NOTLAR

MEHMET MEHDİ İLHAN*

Tarihin en önemli dallarından biri olan demografi, nüfus ve nüfus ile ilgili konular üzerinde yapılan istatistik çalışmalardır. Demografi oldukça gelişmiş bir sosyal ilim olup bu konuya ilgi duyanların hem müsbet hem de sosyal ilimler hakkında yeterince bilgi sahibi olmaları gerektiği gibi, istatistik ilmini de gayet iyi bilmeleri gerekmektedir.

Demografinin kaynakları oldukça çeşitli olup yer ve zamana göre değişmektedir.¹ Gıda ve yiyecek istihkaki, sanat çeşitleri, hamamlar, askerlerin sayısı ve vergiler her biri ayrı ayrı demografi ilmi için birer kaynak teşkil etmektedirler. Bunlardan vergiler veya daha doğrusu vergilerin tahsili için tutulmuş defterler, Osmanlı İmparatorluğu demografisinin en önemli kaynaklarından biri olduğu gibi en itimat edilenidir.

Bu defterler üzerinde yapılacak detaylı bir çalışma, Osmanlı İmparatorluğu hakkında ileri sürülen bazı teoretik iddiaları gün ışığına çıkaracağı şüphesizdir. Bilhassa Holmes'ın iddia ettiği gibi Osmanlı fethinden sonra Bizans topraklarında nüfusta muhtemel bir düşüşü² ispatlayabilmek ve hatta böyle bir fikri ileri sürebilmek için bu defterleri incelemek ve üzerlerinde detaylı bir çalışma yapmak elzemdir.³

Anlaşılaçağı üzere burada söz konusu olan tapu tahrir defterleri olup bu defterlerin her biri, diğerinden önemli olduğu gibi Osmanlı İmparatorluğu'nun nüfusunu tesbitte başvurulacak en gerekli kaynaklardır. Fakat

* Doç. Dr., Orta Doğu Teknik Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü öğretim üyesi.

¹ Bkz., T. H. Hollingsworth, *Historical Demography*, London 1969.

² *A.g.e.*, s. 251; krş., W. G. Holmes, *The Age of Justinian and Theodora; A History of the Sixth Century, A. D.*, London 1912, cilt I, s. 137.

³ Osmanlı kaynaklarına dayanarak Bizans araştırmalarına yönelik incelemeler konusunda 1982 yılında Dumbarton Oaks'da bir Symposium hazırlanmış ve bu Symposium'a sunulan bildiriler Anthony Bryer ve Heath Lowry tarafından edisyonları yapıp bir kitap halinde yayınlanmıştır: *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Birmingham and Washington 1986.

karşılaştırmalı bir çalışma da bilhassa Bizans İmparatorluğu'nun demografisi söz konusu olduğunda, üzerinde çalışılacak bölgelerin seçimine son derece dikkat edilmelidir. Aynaroz, İstanbul ve Trabzon birbirlerinden ayrı tarihî, coğrafi ve etnik karakteristiklere sahip olduklarından iyi birer seçim sayılabilirler, ancak yapılacak ciddi bir araştırma sırasında İstanbul'a ait defterler halli güç problemler arz edebilirler. Nitekim R. Jennings Kayseri, Karaman, Amasya, Trabzon ve Erzurum üzerinde gerçekleştirdiği çalışma metodunu İstanbul gibi büyük bir şehre tatbik etmekten çekindiğini ifade etmiştir.⁴ Gerek Bizans İmparatorluğu devrinde gerekse Osmanlı İmparatorluğu devrinde çeşitli etnik grupları barındıran İstanbul gibi kozmopolit bir şehir hakkında ki bu görüşe katılmamak mümkün değildir sanırım.

Bir bölgede nüfusun çoğalmasına veya azalmasına yol açan dört önemli nisbi etken vardır; bunlar doğum ve ölüm gibi kaçınılması mümkün olmayan etkenler ile, içe göç ve dışa göç olarak tanımlıyabileceğimiz göç etkenleridirler. Bu etkenlerden herhangi biri üzerinde yapılacak çalışma en azından iki ayrı defterin detaylı bir şekilde incelenmeleri ile mümkün olabilir. Şüphesiz bu şekilde gerçekleşmeyen bir çalışma belli bölgeler için olsa dahi, Osmanlı İmparatorluğu demografisi ile Bizans İmparatorluğu demografisi arasında ilişki kurmamıza yeterli değildir.

Ayrıca tapu tahrir defterlerinde ayrı ayrı tescil edilmiş Müslüman haneler ile gayri-müslim haneler karşılaştırıldıktan sonra⁵ üzerinde çalışılan bölgenin defterleri Bizans İmparatorluğu'nun demografik kaynakları ile karşılaştırılmalı ve böyle bir karşılaştırma sürecinde, o bölgenin Osmanlılar tarafından fethi ile tahririn yapıldığı tarih arasında geçen zaman farkı gözönünde bulundurulmalıdır.

Tapu tahrir defterlerinin vergi toplamak maksadıyla düzenlendiklerini biliyoruz. Dolayısıyla defterlerde bazı eksiklikler göze çarpmaktadır. İşte bu tapu tahrir defterlerini demografik çalışmalarda kullandığımızda bu eksiklikleri göz önünde bulundurup verilen rakamları çok iyi incelemeliyiz; zira tahrir kâtibi rakamları yanlışlıkla az veya çok olarak tescil etmiş olabi-

⁴ Ronald C. Jennings, "Urban Population in Anatolia in the Sixteenth Century: A Study of Kayseri, Karaman Amasya, Trabzon and Erzurum," *International Journal of Middle East Studies*, 7 (1976), s. 25.

⁵ *Kilise Defterleri* üzerinde yapılacak bir çalışma Bizans topraklarında Osmanlı fethinden önceki devre ait nüfus yoğunluğunu tesbit etmemizde yardımcı olabilirler. Bkz., Bernard Lewis, "The Ottoman Archives as a Source for the History of the Arab Lands", *Journal of Royal Asiatic Society* (1951), s. 25.

leceği gibi, bilerek veya bilmiyerek bazı rakamları kaydetmemiş olabilir.⁶ Şunu da unutmamalıyız ki, tapu tahrir defterlerinin ait buldukları bölge ve tahririn vuku bulduğu tarih, oldukça önemli olduğundan üzerinde çalışılan bölgenin tarih ve coğrafyası hakkında yeterince araştırma yapılmalıdır. Ayrıca bölgede yaşayan topluluğun veya toplulukların sosyal yapıları ve dinî inançları hakkında yeterince bilgi edinilmelidir.

Şüphesiz karşılaştırma amacı için birden fazla bölgeye ait defterleri ele alıp üzerinde araştırma yapmak oldukça ilginç ve yararlıdır. Örneğin Trabzon-İstanbul ve Aynaroz-İstanbul defterlerini karşılaştırmalı olarak incelediğimizde bu şehirlerde ve bölgelerde vuku bulan göçleri doğum ve ölüm oranlarını tesbit edebileceğimiz gibi, nüfuslarındaki artış ve düşüşleri de saptayabiliriz. Doğum ve ölüm oranlarını göz önünde bulundurduğumuzda herhangi bir bölgede normal şartlar altında %3'den ziyade bir artış saptamamız mümkün olmaz. Ancak göçler veya deprem, veba, sel, kıtlık gibi felaketler bir bölgenin nüfusunda anormal bir artış veya düşüşe sebep olabilir.

Tapu tahrir defterleri bize nüfusun yaş ve cinsiyet gibi açılardan çeşitli guruplara dağılımı hakkında da bilgi vermektedir. Bu defterlerin hepsinde nüfus ve hane mücerred olarak kayda alınmış olup, her bir hane için aile reisinin ve mücerred için de, mücerredin kendisinin adları yazılmıştır. Bazı defterlerde de "bive" (dul kadın) kayıtlarına rastlanmaktadır.⁷

⁶ Amid sancağının 1518 tarihli tapu tahrir defterinde (*Başbakanlık Arşivi*, TD, No. 64) yanlış yazılmış rakamlardan 49'unu, Basra sancağının 1590 tarihli tapu tahrir defterinde ise (*Tapu Kadastro Umum Müdürlüğü Kuyud-i Kadime Arşivi*, No. 94) 22'sini tesbit edebildim. Bilhassa Basra'nın Humruyan köyünde (*TKUM*, No. 94, vr. 81b) deftere kırk hane tescil edildiği halde kâtip toplam hane sayısını otuz olarak göstermiştir. Her iki defterde de, en ziyade mücerred kayıtlarında ve toplam rakamlarında, yanlışlıklar yapılmıştır, bunun sebebi kâtipin mücerred olmaları gereken kişi adlarının altına "m" harfini yazmayı unutmuş olmasından ileri gelebilir.

⁷ G. Kaldy Nagy, *Kanuni Devri Budin Tahrir Defteri*, (1546-1562), Ankara 1971; Hadzibegic et al., *Oblast Brankovica Opsirni Katastarski Popis iz 1455 Godine* (=Monumenta Turcica, II, 2), 2 cilt, (Sarajevo 1972), (Defter-i Mufassal-i Vilayet-i Vlk sene 859, Başvekalet Arşivi, İstanbul); B. W. McGowan, *Defter-i Mufassal-i Liva-i Sirem; An Ottoman Revenue Survey Dating from the Reign of Selim II*, Columbia University, Ph. D. thesis, 1967. Tamamı veya çoğunluğu Müslüman olan bölgelerin defterlerinde (örneğin: Başbakanlık Arşivi tapu tahrir defterlerinden 1518 tarihli ve 64 nolu Amid ve Mardin, 1551 tarihli ve 282 nolu Basra; ve *TKUM Kuyud-i Kadime Arşivi* defterlerinden 1548 tarihli ve 111 nolu Kerkük, 1568 tarihli ve 155 nolu Amid) "bive" kayıtlarına rastlamıyoruz. Bunun sebebi İslamî açıdan, daha doğrusu İslamî âdet ve geleneğe göre, her erkeğin yakını olan kadınlara dul da olsa bakmakla mükellef olduğu bilincinde olmasıdır. Zamanla Anadolu'da yaşayan gayri-müslimler de, bu İslamî âdet ve geleneğin tesiri altında kalmış olabilirler.

Bu tapu tahrir defterlerinden dolayısıyla kaba taslak bir yaş ve cinsiyet (sex) gurubu ortaya çıkmaktadır. Bu grupların yapıları üzerinde yapılacak ciddi bir çalışma bize nüfus dağılımı hakkında yeterince bilgi vereceği gibi, doğum ve ölüm oranlarını da hesaplamamıza olanak verebilir. Ancak karşımıza bir problem çıkmaktadır, o da defterlerde kaydı bulunmayan çocuklardır; mücerredlerin yaş gurubunu⁸ tam olarak tesbit etmek mümkün olmadığı gibi çocukların büyüklere göre oranını da tahmin etmek oldukça zordur.

Tapu tahrir defterlerindeki hane kayıtlarından, ailedeki ferd sayısını tahmin etmek mümkün değildir. Ailedeki ferd sayısını tahmini olsa da saptıyabilmemiz için, gelir ve vergileri, mücerred-hane oranını, toplumun örf, adet, gelenek ve dinî inançlarını, yerleşim merkezinin coğrafi konumunu, büyüklük ve küçüklüğünü, ve zamanı göz önünde bulundurmalıyız. Bunların her birini, ayrı ayrı incelemek ve kaleme dökmek şüphesiz uzun zaman alır. Kısaca şunu söyleyebiliriz ki, gerek şehirlerde, gerekse kırsal bölgelerde günümüzün Türk ailelerindeki ferd sayısı eskiye nazaran pek de büyük bir farklılık göstermemektedir; burada eskiden sık sık yapılan savaşların ve tıbbî yetersizliğin nüfusu etkilediğini hatırlatmak gerekir.

⁸ Mücerredlerin yaşını buluğ çağı olarak kabul edecek olursak defterlere kayd olan mücerredlerin çoğunun çocuk olmaları gerekir. Fakat bkz., Halil İnalçık, "Osmanlılarda Raiyyet Rüsümü", *Belleten*, XXIII (1959), s. 578.